

İSLAM AĞAYEV

**TARİXİ YADDAŞIMIZIN
BÖYÜK YADIGARI**

*(«Molla Nəsrəddin» satira jurnalının
100 illiyi)*

*Bəşir-nun elmi fəxri
məzəllifdən... (M. Ağayev)*

Bakı – «Elm» - 2006

461
+ A 34

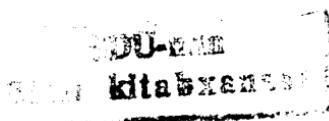
Redaktoru: Bəkir Nəbiyev
akademik

İslam Ağayev. Tarixi yaddaşımızın
böyük yadigarı. Bakı, "Elm", 2006, 56 s.

ISBN 5-8066-1727-0

4603000000
655 (07) - 2006

2555921

© «Elm» nəşriyyatı, 2006

Aprel ayının 7-də nəşrinin 100 illiyi tamam olan «Molla Nəsrəddin» satira jurnalı Azərbaycan xalqının çoxəsrlilik ədəbi-ictimai fikrinin nadir, yaddaqlan hadisələrindən biridir. Yüzillərdən bəri ümumbəşəri ideallar uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri «Molla Nəsrəddin» timsalında özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur, milli ədəbi-bədii fikrimizə ilk dəfə olaraq professional səviyyədə satirik publisistika, nəsr, satirik poeziya, satirik qrafika kimi yaradıcılıq növlərini gətirir. «Molla Nəsrəddin»ın yaranması ilə Azərbaycanda «Mollanəsrəddinçilər» adı ilə məşhur olan realist ədəbi məktəbin əsası qoyulur.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı Azərbaycan ictimai fikri tarixində ilk dəfə olaraq XIX əsr milli dövri mətbuatımızın banisi «Əkinçi» qəzetinin ondan sonra nəşr olunan «Ziya», «Ziyayı-Qafaziyə», «Kəşkül» XX əsrдə «Şərqi-Rus», «Həyat», «Hümmət», «Təkamül» və «Yoldaş» kimi müxtəlif yönü ictimai təbliğat orqanlarının ən qabaqcıl ideallarını özündə birləşdirib, ümumxalq tribunasına çevirir.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı insanın insan tərəfindən istismarına, milli və irqi ayrı-seçkiliyə, müstəmləkəciliyə, dini cəhalətə, köhnə adət və ənənələrə qarşı amansız mübarizə aparmasına, daim xalq mənafeyini müdafiə etməsinə görə oxucular tərəfindən sevilirdi. Onun meydana çıxmazı hansı bir təsadüfünə nəticəsi deyildir. Bu jurnalın təbliğ etdiyi ideyalar əslində Azərbaycan ədəbi ictimai fikrinin bütün tarixi boyu hazırlı-

lanmış, xüsusən böyük maarifçi, mütəfəkkir M.F.Axundovun ədəbi-bədii və ictimai-siyasi təlimi ilə bağlı olmuşdur. Feodalizmin vaxtı keçmiş həyat tərzinə qarşı çevrilmiş bu ideyalar XX əsrin ilk illərində Azərbaycanda meydana çıxan yeni ictimai-siyasi oyanış dövrünün məsələləri ilə zənginləşmişdir.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı milli ictimai zəminin tarixi ənənələri ilə nə qədər dərindən bağlı olsa da, o, birinci rus inqilabı dövrünün məfkurə orqanı idi. C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, «Molla Nəsrəddin»i zəmanə özü yaratmışdı.

Məlum olduğu kimi birinci rus inqilabı təkcə «Molla Nəsrəddin» jurnalını yaratmamışdır. Bu inqilabin siyasi azadlıqları o zamanki Azərbaycan ictimai həyatının ən müxtəlif təbəqələrinin mənafeyini ifadə edən onlarca qəzet və jurnalı meydana gətirmişdi. Lakin bu mətbuat orqanları içərisində xalqın məhəbbətini qazananların sayı heç də çox deyildi. «Molla Nəsrəddin»in təxminən 25 il özür surməsinə və Azərbaycan xalqının ictimai mübarizə tarixində şanlı yer tutu bilməsinə başlıca səbəb hər şeydən əvvəl onun uğrunda mübarizə apardığı böyük ideyalar idi.

1906-cı ilin 7 aprelində Tiflisdə dünyaya göz açan «Molla Nəsrəddin» jurnalının redaktoru və naşiri böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə idi. «Molla Nəsrəddin»ə qədər Azərbaycan kəndinin müxtəlif ictimai dərdlərin-dən bəhs edən «Danabaş kəndinin əhvalatları» (1894), «Poçt qutusu» (1904), kimi əsərlərin

müəllifi C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»-dək həm də bir publisist kimi müəyyən yaradıcılıq yolu keçmişdi. O, «Kavkazski raboçi listok», «Tiflisski listok», «Vozrojdenie» və «Kaspi» qəzetlərində çıxış etmiş, 1905-ci ildə «Şərqi-Rus» qəzetində redaktor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

«Molla Nəsrəddin» redaktorunun dünya görüşünün formalaması Rusiya imperiyasının Bakı, Tiflis, Moskva, Peterburq kimi siyasi və mədəni mərkəzlərində baş verən antifeodal həyat tərzinə qarşı meydana çıxmış burjua-demokratik baxışların zəminində formalamışdır. Məlum olduğu kimi, 1905-ci il inqilabından sonra Rusiyada və Zaqafqaziyada dövri mətbuat görünməmiş surətdə artdı. Xüsusilə ictimai nöqsanları kəskin tənqid edən satirik jurnalların nəşri mübarizə cəbhəsində fəallıq yaratdı. Peterburq, Moskva və imperiyanın digər mədəni mərkəzlərində «Zritel», «Sinqal», «Strelı», «Adskaya poçta», «Jupel» və s. bu kimi inqilab məfkurəli satirik jurnallar meydana çıxdı. Bu jurnalların cəsarətli çıxışları əzilən və məhkum edilən digər xalqların və milletlərin də satirik mətbuatının yaranmasında ciddi rol oynadı.

Dövrün gözüəçıq jurnalıst və publisisti kimi C.Məmmədquluzadə bütün bunları görür, öz xalqının ictimai həyat tərzindəki nöqsanları tənqid etmək üçün nəşriyyat və mətbuat işləri ilə məşğul olmaq həvəsi ilə alovlanırdı. Onun hələ «Şərqi-Rus» qəzetindən yaxşı tanıdığı Ömər Faiq Nemanzadə ilə birlikdə «Şərqi-Rus» qəzetiinin

mətbəəsini Naxçıvanlı tacir Məşədi Ələskər Bağırovun maddi köməyə ilə satın alması bu həvəsin, bu od-alovun nəticəsi idi. Mirzə Cəlil və Ömər Faiq bu mətbəəyə «Qeyrət» adı verdilər. «Qeyrət» mətbəəsində «Molla Nəsrəddin»in nəşrinə qədər onlarca kitab, inqilabi intibahnamə və vərəqələr nəşr edildi. Bunlar bir növ «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrinə hazırlıq idi.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının həyat səhnəsinə qədəm qoyması və onun başında C.Məmmədquluzadə kimi açıq fikirli bir ziyalının durması azadlıq dostlarını ürəkdən sevindirmişdi. Məhz buna görə də çox çəkmədi ki, jurnalın ətrafında o zamanın onlarca mütərəqqi fikirli ziyalısı, o cümlədən M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsər, Ə.Nəzmi, Ə.Razi, S.Mümtaz, və başqaları toplandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu yazıçıların çoxu ilə C.Məmmədquluzadə hələ «Şərqi-Rus» qəzetiində işləyərkən tanış olmuşdu. Mövcud Azərbaycan həyatının müxtəlif eybəcərliklərinə qarşı mübarizə ideyalı həmin yazıçıları o zaman möhkəm tellərlə bir-birinə bağlamışdı. «Molla Nəsrəddin»in sonralar böyük ədəbi məktəb kimi təşəkkülündə onların böyük rolü oldu.

«Molla Nəsrəddin»i ümumxalq tribunası seçib, talelərini ona bağlayan yazıçıların böyük əksəriyyəti jurnalın nəşrinə qədər müəyyən yaradıcılıq yolu keçmişdi.

M.Ə.Sabirin 1905-ci ilin ortalarında «Həyat» qəzetində dərc etdirdiyi «Müsəlman və erməni

vətəndaşlarımıza» adlı şeri gələcək «Molla Nəsrəddin» jurnalında təbliğ ediləcək xalqlar dostluğu mövzusunun ilk parlaq nümunəsi idi. Çarizm birinci rus inqilabının azadlıq ideyalarından ehtiyat edib, Zaqafqaziya xalqları arasına milli ədavət saldığı bir vaxtda Sabir bu hadisəyə qarşı çıxaraq yازirdı:

*Iki yoldaş, iki qonşu bir vətəndə həmdiyar,
Əsrlərcə ömr edib, sülh içrə bulmuşkən qərar.
Fitneyi-iblisi-məlun oldu nagəh aşikar...
Gör cəhalətdən nə şəklə düşdü vəzi-ruzigar!*¹

«Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti» şerində isə Sabir artıq cəmiyyətin ictimai eyiblərinin bir cəhətini deyil, az qala bütün mənzərəsini ifşa etməyə cəhd göstərir. Cəmiyyətin on iki müxtədlif zümrədən olan tiplərini öz dilləri ilə danışdırır, onların öz etirafları ilə ictimai eyibləri tənqid edir:

*Vəkil-həqsizə həqli deyib, bir çox günaha batmışam.
Həkim-Dərdi təşxis etməyib, qövm-əqrəba
ağlatmışam.
Tacir-Mən həlal ilə həramı bir-birinə qatmışam.*²

və s.

Sabirin ədəbiyyata gətirdiyi bu mövzular əs-lində «Molla Nəsrəddin» jurnalının ayrı-ayrı əbə-

¹ «Həyat», 1 iyul, 1905-ci il.

² Yenə orada, 10 fevral, 1906-ci il.

bi ictimai problemlerinin ilk parlaq qığılçımları idi.

Ö.F.Nemanzadənin «Şərqi-Rus» qəzetində dərc etdirdiyi «Dərdimiz və dərmanımız» sərlövhəli məqaləsində¹ xalqın ictimai tərəqqisi uğrunda mübarizə motivləri vardır. Maarifin, mədəniyyətin təbliği, keçmiş həyat tərzinin tənqidini məqalənin səciyyəvi cəhətlərindən idi.

Ə.Nəzmi özünün «Fələkdən giley», «Şikayət» və s. şerlərində ictimai bərabərsizliyin törətdiyi acı həqiqətləri təsvir edirdi. «Şərqi-Rus» qəzetində dərc olunan bir sıra məqalələrində isə ictimai tərəqqiyə mane olan fanatik dindarların ifşası verilirdi.²

M.S.Ordubadi «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrinə qədər qələmə aldığı şerlərində Azərbaycan xalqının ictimai oyanışına mane olan məsələlərdən yazırıdı. O, «Şərqi-Rus» qəzetinin nəşrə başlaması hadisəsinə həsr etdiyi şerində:

*Gözüm, dur xabi-qəflətdən çıxıb gün aşikar oldu,
Qaranlıq könlümün zülmət sədası zərnigar oldu,*³ -

misraları ilə xalqın ictimai-mədəni tərəqqisi uğrundakı arzularını ifadə edirdi. M.S.Ordubadi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şerində epiqonsu qəzəl-qəsidə ədəbiyyatının törətdiyi eybəcərlik-

¹ «Şərqi-Rus» , 9 aprel, 1904-cü il.

² Yenə orada, 23 sentyabr, 1904-cü il.

³ Yenə orada, 13 iyun, 1903-cü il.

ləri gələcək «Molla Nəsrəddin» ədəbi-estetik prinsiplərindən rədd edirdi:

*Deyin ol şairə, çox da çürütmə Qeysü Fərhədi,
Olar səhranişin olmuşlar eyni səfahətdən.
Səni həqq əl çək, ol bikəslərin əzmi-rəmimdən
Bu xəlqi boşla getsin, qıl həzər ruzi-qiyamətdən
Min ildir eylədüz məxluqi lüquyat ilə məşğul,
Necə bu milləti-biçarə çıxsın ziri-töhmətdən?*¹

«Molla Nəsrəddin»in ən fəal şairlərindən biri olmuş Əluqulu Qəmküsər yaşadığı mühitin ictimai haqsızlıqlarından şikayetli olduğunu:

*Dinəndə yandı dilim,
Dinməyəndə dil yandı.
Nə dərdi gizlədə bildim,
Nə aşikar eylədim –*

misrasında ifadə edirdi.² Onun «Şərqi-Rus» qəzətinin səhifələrində dərc edilmiş ayrı-ayrı publisist yazılarında XX əsrin əvvəllerində Azərbaycanda hökm sürməkdə olan dini-fanatizm bəlasına qarşı nifrət vardır.

Ə.Haqverdiyev də «Molla Nəsrəddin»ə qədər dramaturq kimi səmərəli yaradıcılıq yolu keçmiş, özünün «Dağılan tifaq», «Bəxtsiz cavan» və başqa əsərlərində Azərbaycan ictimai mühitinin yüz illərdən bəri davam edən nöqsanlarını tənqid atəşinə tutmuşdu.

¹ «Şərqi-Rus», 14 dekabr, 1903-cü il.

² Yenə orada, 28 dekabr, 1904-cü il.

M.F.Axundov ideyalarının zəminində tərbiyə tapmış bu yazıçılar «Molla Nəsrəddin»in meydanı çıxması ilə özlərinin milli oyanış yolunda böyük tarixlərini başladılar. «Molla Nəsrəddin» onların yaradıcılığını təkcə yeni istiqamətə salmaqla kifayətlənmədi, eyni zamanda yeni zəmanəyə müvafiq ədəbi üslub və mübariz janrlarla silahlandırdı.

«Molla Nəsrəddin» üzərində aparılan müşahidələr və tədqiqatlar göstərir ki, jurnalın əsas yazılarını C.Məmmədquluzadə şəxsən özü yazmış, onun həm ideya, həm də ədəbi-publisist janr baxımından simasını özü müəyyənləşdirmişdir. Jurnalın 1906-ci ildə çıxan birinci ömrəsinə diqqət yetirək. Bu nömrədə jurnalın təxminən bütün gələcək mübarizə programı verilmişdir. «Molla Nəsrəddin»in nəsihətləri» sərlövhəli parçada - «Məktublarınızı elə dildə yazınız ki, bir dənə türk kəlməsi olmasın» - sözləri ilə C.Məmmədquluzadə xalqın milli varlığının ən ümdə əlaməti olan ana dilinin əsrin mürtəce qüvvələrinin təqibindən qorumaq zərurətini meydana atmışdı. «Peterburq. 30 mart – Rusiya məmləkəti sakitlikdir, qurd quzu ilə otlayır!» – satirik xəbərində «Molla Nəsrəddin» çarizmi lərzəyə salan 1905-ci il inqilabının milli azadlıq mübarizəsinə nə cür təkan verdiyini göstərirdi. «Bu nə sirrdir ki, xalqlar arasında ə davət düşən kimi hökumət əskərləri elə şiddətli azara mübtəla oldular ki, təbiblər onların çölə çıxmasını rəva görmürdülər» - xəbərində çarizmin xalqlar arasına saldığı milli ziddiyyət siy-

səti ifşa olunurdu. «Olacağa çarə yoxdur, qoy hər nə olacaq olsun» – atalar sözü ilə jurnal 1905-ci il inqilabının siyasi hadisələri dövründə xalqı ictimai ətalətdən ayılmağa çağırırdı. «Ata və arvada etibar etmə hər ikisini qat tövleyə və qapısını bağla» – satirik nəsihetində isə «Molla Nəsrəddin» qadın azadlığı məsələsini meydana atmışdı.

Jurnal Azərbaycan xalqının yüz illərdən bəri mübtəla olduğu dərdləri belə ifadə edirdi: «...Nə bilim, bu nədir – torpaq məsələsi, bu nədir – əmələlər acdırlar, kəndlilər torpaqsızdırular, kəndlər şkolsuzdular. Viran olub vətənimiz, elimiz, itib gedib dinimiz, həm dilimiz, əzilib əngimiz, sınıb belimiz»¹.

Mullanəsrəddinçilərin yaradıcılığında zəhmətkeş xalqın taleyi, bir qarın çörəyə möhtac olan Bakı fəhlələrinin faciəli həyatı, minlərcə Azərbaycan kəndlisinin ağır güzarəni başlıca mövzuya çevrilmişdi. C.Məmmədquluzadənin Bakı fəhlələrinə müraciətlə yazdığı aşağıdakı sözlər bu cəhətdən diqqəti cəlb edir: «A qardaşlar, axır bir deyiniz görüm, mənim nə vecimə ki, səhərlər saat altıda kantora gəlib, axşam saat onda azad olursunuz? Dəxi mən nə edim ki, sizin müsəlman xozeynləriniz cümə günləri də sizi qatırlar kantora, qapıları bağlayır və lampa işığına sizi işlədib allah yaradan günə sizi həsrət qoyurlar»². «Molla Nəsrəddin» 1906-ci ildə çıxan 19-cu nömrəsində «Cəmi yerlər gərək rəncbərlərdən alınsın, ha-

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 41.

² Yenə orada. 1906, № 7.

kimlərə verilsin!» - sözləri ilə əslində kəndli məsələsinə olan münasibətini elan etmişdi. Jurnal ictimai ədalət şüarını cəsarətlə irəli sürürdü. O qəti şəkildə yazırıdı: «Rəiyyət ilə mülkədar və bəy gərək bərabər ola. Vəssalam. Elə bizim də sözümüz budur və bu sözdən qaçan namərddir»¹.

«Molla Nəsrəddin» o dövr üçün son dərəcə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən: «hətta biz bu-nu da deyirik ki, bəlkə hamisindən yaxşı o olardı ki, millətlərin hamısı qardaş kimi bayramları bir yerdə saxlayaydılara»². – sözləri bu cəhətdən diq-qətəlayiq idi.

C.Məmmədquluzadə geniş xalq kütlələrinin öz insanlıq hüquqları uğrunda müdafiəyə çağırır, bu işdə xalqın öz müstəbidlərinə qaşşı mübarizə-də birləşməsini vacib bilirdi: «Ey həmşərilər, ey mənə kağız göndərən 30 nəfər həmşəri, açın qu-lağınızı və görün mən sizə nə deyirəm... Əgər istəyirsiniz ki, sizi də adam hesab eləyib məclis-lərə qoysunlar, gərək mənim bir neçə vəsiyyəti-mə əməl eləyəsiniz: Əvvələn, gərək bir-birinizlə əl-ələ verəsiniz, yəni Məhəmmələli gərək yapış-sın Həsənin əlindən, Həsən-Kərbəlayı Qasımın əlindən, Kərbəlayı Qasım-Usta Cəfərin əlindən Usta Cəfər-Məşədi Haqverdinin əlindən. Xülasə, cəmi həmşərilər gərək yapışınlar bir-birinin əlindən və birləşsinlər»³.

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 36.

² Yenə orada, 1908, № 1.

³ Yenə orada, 1907, № 3.

Jurnalın tarixi xidməti hər şeydən əvvəl onun zəhmətkeş xalq kütlələrinin mənafeyini müdafiə etməsində, bu kütlələr ilə istismarçı siniflər arasındakı barışmaz münasibətləri yaxşı görə bilməsində idi. Jurnal özünü Azərbaycan xalqının milli taleyini müdafiə edənlər kimi tanıdan burjua ağalara, bəy, xan, üləmə və ziyalılara düşməncəsinə baxırdı. Bu zümrələrin ikiüzlülüyünü, çarizmə satıldığını ifşa edərək yazdı: «Hər kəs istəsə, mən mərc gələrəm ki, tamam Qafqazda məscidlərə doluşub, başlarına vuran müsəlman qardaşların cəmisini bir günün içində özgə bir dinə çöndərmək mümkündür. Bundan ötrü lazımdır yüz nəfər bəyi siyahı eləyib, hərəsinə bir medal paylamaq, yüz nəfər mollaya qazılıq yeri vermək və yüz nəfər dövlətli hacını yaranal eləmək və bu 300 nəfər adamı borclu eləmək ki, bir günün içində cəmi Qafqaz müsəlmanlarını özgə bir dinə çöndərsinlər.

Bundan asan bir şey yoxdur»¹.

«Molla Nəsrəddin» milli mənlikdən uzaq olan bu ziyalıların xalq ilə heç bir əlaqəsi olmadığını göstərirdi. C.Məmmədquluzadə yazdı ki, indi meydana çıxan yazıçıların «bir parası xalqa elə yağlı dillər və sözlər ilə yaranır ki, heç mərsiyə-xanlar da o sözləri bacarmazlar. Bir para adamlar qələm əllərinə alan kimi yalandan başlayır: «Ay mənim yaxşı millətim! Qadan alım, ay mənim millətim! Nə qədər canım sağdır – hazırlam sənə

¹ «Molla Nəsrəddin», 1909, № 51.

canımı feda edəm, ay mənim gözəl millətim! Ay millətlərin padşahi millətim!»¹.

«Molla Nəsrəddin» vətəni, xalqı təkcə daxildən əzən irticaya qarşı deyil, eyni cəsarətlə beynəlxalq aləmdən göstərilən təzyiq və təqiblərə qarşı da cəsarətlə çıxırdı. O, beynəlxalq imperializmin milli-müstəmləkəçilik siyasetinin daxili mənasını eyni aydınlıqla görürdü. Min kilometrlərlə uzaqlardan gələn və özlərini geridə qalmış xalqların himayəçisi adlandıran yadellilərə qarşı «Molla Nəsrəddin» səhifələrində onlarca yazıya və rəsmə rast gəlmək olar. Özünün «Həqiqət» adlı yazısında jurnal Amerika iperializminin milli-müstəmləkəçilik niyyətlərini bu cür ifşa edirdi:

«Əzizim amerikalı, indi buyur görək nə məq-sədlə bizim məmləkətə gəlibəsən? Bura hara, Amerika hara? Amerikadan bura 25 aylıq yoldur. İndi buyur görək nə məqsədlə dünyanın o başından bu başına gəlibəsən? Mənim yəqinimdir ki, sənin xəyalında bir biclik var. Məsələn, ya bu qəsd ilə gəlibəsən ki, biz biçarə müsəlmanları tovlayıb axırda imtiyaz sahibi olasan və bizi fəhlə kimi işlədib, bizim öz əlimizlə qazandığımız pulları doldurasan cibinə və axırda da İsfahan xalılarından, Buxara dərilerindən, Naxçıvan cicim-lərindən, Şamaxı şallarından və Tehran Siri-Xurşidlərindən biryük tutub vətəninə sovqat aparasan və gedib Amerikada bir kitab yazasan və həmin kitabda mollalarımızı tərifləyəsən».²

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 46.

² Yenə orada, 1907, № 13.

Jurnal xalqı imperializmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı ayıq gözlə baxmağa, öz milli birliyini qoruyub saxlamağa çağırırdı. Azərbaycan dilinin yad ünsürlərdən qorunub saxlanması ətrafında jurnalın apardığı çox geniş ədəbi mübarizənin böyük mənası məhz bu məqsədlə bağlı idi.

«Molla Nəsrəddin» i dövrün ən müasir inqilabi məsələləri ilə yanaşı Azərbaycan xalqının min illərdən bəri davam edib gələn dərdləri də düşünürdü. Bu dərdlər içərisində dini-fanatizm daha dəhşətli idi.

Bu fikrini xalqa çatdırmaq üçün C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» in birinci nömrəsinin üz qabığında öz həmvətənlərini yatmış vəziyyətdə göstərən bir rəsm çəkdirib dərc etdirmişdir. C.Məmmədquluzadə göstərirdi ki, dövrün hakimləri xalqı təkcə ictimai-iqtisadi cəhətdən deyil, mənəvi cəhətdən də müti hala salmışdır. Bu məsələyə işaret edərək yazırırdı: «Heç bir insaf əhli bunu inkar edə bilməz ki, millətlər içində heç bir millət allaha ibadət və böyüklərə itaət etməkdə müsəlman millətlərinə bərabər deyil və ola bilməz»¹.

Mullanəsrəddinçilərin dini fanatizmə qarşı mübarizəsi öz dövrünə görə misli-bərabəri olmayan bir hünər idi. Bu mübarizə üstündə onlar həmişə şiddətli təqiblərə düşər olurdular. Mullanəsrəddinçilərin nəzərində dini – fanatik görüşlərə qarşı mübarizə böyük siyasi əhəmiyyətə malik

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 9.

idi. Onların nəzərində fanatizm xalqın ictimai mübarizə şüurunu öldürən bir qüvvə idi. Buna görə də onlar çox vaxt xalqı ictimai zülmə qarşı mübarizəyə çağırmazdan əvvəl bu bəlanın təsirindən qurtarmaq isteyirdilər. Jurnalın ideya rəhbəri C.Məmmədquluzadə yazırdı: «Gah vaxt olubdur ki, bəzilər bizdən soruşublar ki, nə səbəbə siyasetdən, dumadan, hüquqdan, hüriyyət və müsavatdan çoxluca bəhs eləmirik. Amma bizdən bunu soruşan ağalardan təvəqqə edirik bizi cavab versinlər görək, aya mümkündürmü və banı dayandırmaq üçün 43 qoyun kəsən bir mil-lətə, bir cahil lotunu özünə haşa, allah bilən bir camaata həmişə dumadan və siyasetdən bəhs eimək?

Biz belə qanırıq ki, xəyal, fikir və əqidə düzəlməzsə, fel heç vaxt düzəlməz; o səbəbə ki, ikinci birincilərə tabedir»¹.

Mollanəsrəddinçilər dini-fanatizmin İran, Orta Asiya, Türkiyə, Bolqaboyu xalqlarının da milli müqəddaratında böyük ictimai bəla olduğunu göstəriridilər. Bu cəhətdən onların dini-fanatizmə qarşı apardıqları mübarizələri, özünün ictimai məzmunu ilə M.F.Axundovun XIX əsrin birinci yarısında «Şərq despotizmi»nə qarşı başladığı mübarizənin davamı və inkişafi idi. Mollanəsrəddinçilər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, bir çox din xadimləri xalqa deyil, hər şeydən əvvəl bir ovuç istismarçıya qulluq göstərən adamlardır.

¹ «Molla Nəsreddin», 1907, № 36.

Mollanəsreddinçilər qadın əsarətinin başlıca səbəbini onların savadsızlığında görürdülər. C.Məmmədquluzadə yazırıdı: «Elə ki, qızlarımız elmlı və tərbiyəli olub, öz qədrlərini bildilər, onda özləri bilərlər ki, necə rəftar eləsinlər»¹.

C.Məmmədquluzadə qadına münasibətini təkcə əsərləri ilə deyil, şəxsi həyatı timsalında da təbliğ edirdi. Yaziçinin o zamanın qabaqcıl fikirli qadınlarından olan Həmidə xanım Cavanşir ilə evlənməsi, sonralar Qarabağın Kəhrizli kəndində məktəb açıb, oğlanlarla yanaşı qızlara da dərs deməsi bu arzulardan irəli gəlirdi.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının ideoloji məfkurə orqanı kimi tarixi xidməti onda idi ki, ağır senzura şəraitində zamanın ən kəskin, zəruri hadisələrinə operativ şəkildə cavab verirdi. Bu xüsusiyyətini jurnal bütün varlığı ərzində mühafizə edə bilmışdı. Rus-yapon müharibəsi, Birinci rus inqilabı, çarizmin inqilabçı kütlələri aldatmaq üçün əl atdığı Duma oyunları və milli ədavətlər, Balkan hadisələri, Birinci dünya müharibəsi, 1917-ci il fevral burjua inqilabı və sairə «Molla Nəsrəddin»in qələmə aldığı və zamanın qabaqcıl münasibətləri baxımından qiymətləndirdiyi hadisələr idi.

Xalq «Molla Nəsrəddin»i bir də ona görə sevirdi ki, o bütün fəaliyyəti ərzində öz tənqidində həqiqət meyarına düzgün əməl edirdi. Təsadüfü hallarda tənqidində səhv'lərə yol verdikdə böyük

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 20.

səmimiyyət hissili öz oxucusundan üzrxahlıq istəyirdi. Jurnal yazırıdı: «Tuf, o kəslərə ki, şəxsi-qərəzləri tutan vaxt qələmi mürəkkəbə batırıb mətbuat aləmini iftira və böhtan ilə mündarılama-qdan xəcalət çəkmirlər».¹

Həqiqət xatirinə yazmaq, xalqa təmənnasız xidmət etmək nollanəsrəddinçilərin başlıca məqsədi idi. C.Məmmədquluzadə jurnalın 1907-ci il 17-ci nömrəsində «İdarədən, oxucularımıza» sərlövhəsilə yazırıdı: «Molla Nəsrəddin»in əlli altı nüsxəsini diqqətlə oxuyanlar bilirlər ki, bir söz ilə də işarə etməmişik ki, bizim pula ehtiyaclığımız var». Bax, «Molla Nəsrəddin» həyata bu ideyalarla çıxmış, mübarizəsində bu məslək yolunu tutmuşdu.

Mollanəsrəddinçiləri təkcə xalqa nə demək sualı deyil, həm də sözü nə cür demək məsələsi də düşündürdü. Buna görə də onlar öz əsərlərini sadə danışiq tərzində, geniş xalq kütlələrinin başa düşəcəyi bir dildə yazımayı lazımlı bildilər. Onlar bu fikirlərində yanılmadılar. C.Məmmədquluzadənin «Molla Nəsrəddin»in ilk nömrəsindəki «Tiflis 7 aprel» sərlövhəli program səciyyəli yazısı bunu açıq şəkildə göstərdi. «Sizi deyib gəlmışəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmışəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanelərlə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünkü

¹ «Molla Nəsrəddin», 1909, № 33. (Bax: «İdarədən», s. 7-8.)

hükəmalar buyurublar: «Sözünü ol kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər...». Məhz bu sətirlərin ilk təəssüratı ilə «Molla Nəsrəddin» özünü dövrünün geniş oxucu kütlələrinə sevdirdi. C.Məmmədquluzadə sadə dildə yazmağı o dövrün qəliz ərəb, fars tərkibləri ilə yanan mühərrirləri qarşısına da ciddi tələb kimi qoydu. O belələrinə tənə ilə deyirdi: «İndi qələmnən təşəxxüs satmaq vaxtı deyil! İndi müsəlman qardaşlar sizdən xəbər gözləyir ki, sadə yazı vasitəsilə müsəlman qardaşlarımıza xidmət edəsiniz»¹.

«Molla Nəsrəddin»in müəllifi olmaq istəyənlərin hamısı bu çağırışın təsiri altına düşdü. M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsər, Ə.Razi və bir sıra başqa müəlliflər C.Məmmədquluzadə üslubunda özlərinin ilk əsərlərini yazmağa başlıdilar.

Mullanəsrəddinçilər XX əsrin əvvəllerində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında kəskin ideoloji mübarizələrin getdiyi bir vaxtda kiçik və fəal satirik janrlara daha böyük əhəmiyyət verirdilər. Jurnalda müxtəlif rubrikalar altında gülməli xəbərlər veriliirdi. «Bilməli xəbərlər», «İçəri xəbərlər», «Məzəli xəbərlər», «Teleqraf xəbərləri», «Qafqaz xəbərləri», «Ticarət və ekonomi xəbərlər» başlıqları altında yüzlərlə yazı dərc edilirdi. İmzasız çıxan və həcmcə bir neçə sətirdən ibarət olan bu yazılar böyük təsir gücünə malik idi, az-savadlı oxucuları belə ilk baxışdan ələ alırıdı.

¹ «Molla Nəsrəddin», 1911, № 28.

Mullanəsreddinçilər bu kiçik xəbərləri işləyərkən xalq yaradıcılığının imkanlarından geniş istifadə edirdilər. Atalar sözü, tapmaca, bayatı, müəmmə və s. «Molla Nəsrəddin» səhifələrində yeni məzmun kəsb edir, ictimai mübarizənin kəskin silahına çevrilirdi.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının tarixi-ictimai mübarizəsində onun satirasının rəngarəng mənzərəsini görmək üçün bir neçə yazını nəzərdən keçirək: *Satirik sual*: «Bir qabdan ki, sünniməzhəb su içə, o qabdan şıəməzhəb su içə bilər ya xeyir? O qabı yuyub təmizləmək lazımdır, ya yox?»¹.

Atalar sözü: - «Ölmə eşşəyim, ölmə, yaz gələr hüriyyət bitər».

Satirik sual-cavab: - «Kərbəlayi Həsən utanmirsan, qızarmırsan, ayaqyalın, tumançaq və başıaçıq çıxırsan küçəyə?

- Vallah, utanmağına utanıram, amma qorxuram qızaram, qrodrovoyer tutub apararlar, qatalar dama ki, rəngim qırmızıdır»².

Jurnalın qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq janrlar da dəyişilirdi. Hətta, yeri gələndə mətbuat xülasəsi janrından da satirik məqsəd üçün istifadə olunurdu. C.Cəmmədquluzadənin «Molla Nəsrəddin», «Circirama», «Dəli», «Lağlağı» və başqa imzalarla, habelə imzasız dərc etdirdiyi onlarca mətbuat xülasəsində mürtəce mətbuat orqanlarının xalqa zidd təbliğatı alt-üst edildi. «Qazancımız» sərlövhəli məqaləsi ilə

¹ «Molla Nəsrəddin», 1906, № 1.

² Yenə orada, 1906, № 4.

C.Məmmədquluzadə satiranın «hesabat» janrının nümunəsini yaratmışdır. Burada ədib «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1906-cı ildə təqrid etdiyi hadisələri yenidən yada salır, əslində bunları bir də döyəcləyirdi: «Aşkardı ki, hər iş sahibi ilin axırında çotka və dəftərləri qoyar qabağına və başlar hesab etməyə ki, görsün qazancı nə olub və zərəri nə olub. Mən də bir həftə bundan irəli yoldaşlarımı yiğdim başıma, qapıları örtük və başlıq hesab görməyi... Bəli, doqquz ayın müddətində otuz doqquz nömrə məcmuə çıxartmışıq və bu otuz doqquz nömrənin içində yüz otuz doqquz çaxırıçən piyan, yəni bədməst müsəlman şəkli çəkmişik və bu şəkilləri çəkmək cəhətindən min doqquz yüz doxsan doqquz mollanı özümüzdən incitmişik...»¹

C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalında XX əsr Azərbaycan felyetonunun ən gözəl nümunələrini vermişdir. Siyasi əhəmiyyəti, müasirliyi, dil və ifadə sadəliyi, satirik kəskinliyi ilə seçilən bu felyetonlarda çox zaman, nüfuzlu şəxsiyyətlərdən söhbət gedirdi. «Lisan bələsi»ndə² mütilik təlimini təbliğ edən ruhānilər, «Bizim obrazavonnlılar»da³ əslnəcəbətini danan nankor ziyalılar, «Leontiyev»⁴ felyetonunda Azərbaycanda çarizmin milli-müs-

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 1.

² Yenə orada, 1906, № 1.

³ Yenə orada, № 2.

⁴ Yenə orada, 1907, № 11

təmləkəçilik siyasetini yayan çinovnikin mürtəce fəaliyyəti ifşa edilmişdi.

«Molla Nəsrəddin»in ədəbi-ictimai mübarizəsində ciddi mübahisə üsulundan da yeri düşdükcə bacarıqla faydalananır, inkaredilməz faktlardan və güclü məntiqi mühakimələrdən istifadə yolu ilə dövrünün ən kəskin mübahisələrində qalib gəlirdi. Məsələn, 1907-ci ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalının qadın azadlığı ətrafında qaldırdığı ictimai müzakirələr şiddətli təqiblərə düşcar olduğu vaxt C.Məmmədquluzadə məhz fəal mübahisə üsuluna müraciət edirdi. «Erməni və müsəlman övrlər»¹, «Qafqaz şeyxül-islamına iki dənə açıq məktub»² və bir sıra başqa əsərlərində C.Məmmədquluzadənin din xadimlərilə apardığı mübahisələr bu cəhətdən daha güclü ictimai təsir gücünə malik idi. Birinci məqaləsində ədib «Budur «Quran», budur meydan!» deyib din tarixinə bələd bir alim kimi öz rəqiblərini inkaredilməz faktlar qarşısında saxlayır. İkinci məqaləsində isə hətta şeyxül-islamı şəriəti pozmaqda təqsirləndirirdi.

C.Məmmədquluzadənin bütün bu rəngarəng janr və üslublu əsərləri XX əsr Azərbaycan publisistikasının parlaq nümunələri idi.

C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» üçün kiçik həcmli satirik hekayənin də bir sıra maraqlı nümunələrini yaratdı. Onun

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 20.

² Yenə orada, 1907, № 22.

1906-cı ilin ilk nömrələrində çıxmış hekayələrinin təsiri altında Ə.Haqverdiyievin «Bomba» hekayəsi yarandı. Sonralar bu ənənənin davamı olaraq jurnalda digər mollanəs-rəddinçilərin kiçik həcmli satirik hekayələri dərc edildi.

C.Məmmədquluzadənin yazılarının, istər kiçik, istərsə də böyük həcmidə olsun hamisinin məğzində güclü həyat həqiqəti var. Müasir cəmiyyətin çox rəngarəng hadisələrini əhatə edə bilmək, ümumiləşdirmək, eyni zamanda onları öz ünvanı ilə nişan verməkdə C.Məmmədquluzadə böyük bacarıq və istedad sahibi idi.

C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»in nəşr və publisistika məktəbini təşkil edərək öz qələm dostlarına obrazlı yazmağın, şərti işarələrdən, rəmzlərdən istifadə etməyin üsullarını başa salırdı.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı öz üslubu barədə müntəzəm olaraq yazıçılara məsləhətlər verirdi. Belə məsləhətlərin birində oxuyuruq: «Borçalı mahalında «Şikayətçiye»: yazdıqların düz, amma «Molla Nəsrəddin» sağlığı yazılmayıb, gümanımız budur ki, ləfzlərin bir parasını rəndələyib özgə qəzetlərə göndərəsiniz çap olunsun»¹.

«Molla Nəsrəddin»in öz nəşrinin ilk dövründə jurnalın publisistika məktəbinin təşəkkülündə böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Jurnalın ideyalarını bəyənən, onun yolu ilə getmək is-

¹ «Molla Nəsrəddin», 1908, « 15.

təyənlərin sayı nə qədər çox olsa da, ona münasib formalarda yaza bilənlərin sayı bir o qədər az idi. «Molla Nəsrəddin» bu vəziyyət barədə «Poçt qutusu»ndan verdiyi bir yazısında bildirirdi: «İdarəmizə gələn kağızların çoxunu çap etmirik. Etməməyimizin səbəbi budur ki, kağızların çoxundan bir məna çıxmayırlar»¹.

C.Məmmədquluzadə öz publisitikası ilə təkcə əli qələm tutan müxbirlərə kömək etmirdi. Onun parlaq yazıçılıq və jurnalistik istedadı on yetkin publisistlərə də istiqamət verirdi.

Artıq 1906-cı ilin ortalarında «Molla Nəsrəddin» jurnalına onun satirik üslubunu mənimsemış bir sıra publisistlər yazmağa başlayır. «Hərdəmxəyal», (M.S.Ordubadi), «Dəmdəməki» (Mehdi-bəy Hacinski), «Anaş Qurbağa» (Irəvanlı Əli Məhzun Rəhimov), «Qızdırımlı» (Məşədi Həbib Zeynalov) və başqalarının yazılarında satirik publisistika janrlarının yeni-yeni nümunələri meydanaya çıxır. Məsələn, «Qızdırımlı» «Təəssüf» sərlövhəli yazısı ilə «Molla Nəsrəddin» jurnalına satirik nekroloq janrını gətirdi.² Bu yazısında müəllif guya yenice vəfat etmiş Cəlilbəy adlı birisinin zəngin həyat tarixçəsini və böyük ictimai fəaliyyətini qiymətləndirməklə eslində o, dövr milli burjua nümayəndələrinin boş, mənasız həyat tərzini lağla qoymaq üsulunu icad etdi. «Hərdəmxəyal», - «Ana dilində məktub» yazısı ilə qəлиз ərəb-fars dilində yazan ziyalılarının üslubunu

¹ «Molla Nəsrəddin», 1906, № 31.

² Yenə orada, 1906, № 8.

parodiya etdi.¹ «Dəmdəməki» – «Başıqapazlı» İmzalı müəllifə etiraz» başlıqlı məqalə ilə ictimai cəhətdən nöqsanlı hadisələri bilərəkdən müdafiə etmək üsulu ilə satira nümunəsi yaratdı.

«Molla Nəsrəddin» satirik publisistika məktəbini inkişaf etdirənlərdən biri Əli Nəzmi idi. Ə.Nəzmi hətta sonralar ən fəal şairlik dövründə də publisistikadan əl çəkmədi. Satiranın rəngarəng formalarından istifadə edən Ə.Nəzminin ən çox sevdiyi janrlardan biri məktub şəkilli xəbər idi. O, adətən öz məktublarını müraciət tərzi ilə yazırırdı. Bu da onun üslubuna bir şirinlik verirdi. «Ay Molla Nəsrəddin əmi» sərlövhəli məktubunda yazırırdı: «Ay kişi, sən allah, bir insaf elə, vallah, heç insaf eləmirsen, kişi, həyə mənim yazdıqlarıma inanmırsan? And içib səni inandırıram ki, birini də yalan yazmırıam. Bu başım üçün yalan yazmırıam!...»².

Ə.Nəzmi yaradıcılığında yeni təhsil, yeni yaşıyış tərzi təbliğ edilirdi. Onun yazılarında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən başlıcası dilinin sadəliyi idi. Bu günkü Azərbaycan dilinin formalasmasında C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev kimi mullanəsrəddinçilərlə yanaşı Ə.Nəzminin də böyük rolü olmuşdur.

Ə.Razinin «Molla Nəsrəddin» jurnalında nəşr etdirdiyi əsərləri aydın ifadə tərzi, canlı mükəlimələri, obrazlı təsvirləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu nümunələrdə əsasən Azərbaycan qadınının dərd-

¹ «Molla Nəsrəddin», 1906, № 10.

² Yenə orada, 1907, № 22.

lərindən bəhs açılırdı. «Sərgüzəştim» adlanan bir oçerk bu cəhəttən maraqlıdır: «Gecə evimdə dizlərimi qucaqlayıb, fikirli-fikirli oturmuşdum. Bir də gördüm qapıdan bir uzun boylu, qarayanız, qırmızı, yekəsaqqal, başı əmmaməli, beli qurşaqlı bir heyvərə seyid içəri girdi. Mən bunun heykəllindən qorxub, qalxdım ayağa. Çarşabı axtardım, tapmadım. Yük pərdəsinin dalına girdim. Bu halda seyid gəlib məni yükün dalından çıxartdı. Əlimdən yapışib diqqətlə mənə baxdı, mən də başımı aşağı əyib, əfil-əfil əsirdim. Qorxudan dilim də tutulmuşdu. Seyid mənə dedi: - Sən kim-sən? Dədim: - «Dabaniçatdaq xala». Dedi: - ha, axtardığım sənsən, səni göydə axtarırdım, yerdə əlimə düşübən.

Mən bütün bu sözlərdən çox qorxdum. Çünkü qurşağına bir qəmə bağılmışdım. Elə bildim məni öldürməyə gəlibdir. Seyid yenə əyilib üzümə diqqətlə baxdı. Mənə dedi:

-Bilirsən mən kiməm?

Dədim: - Tanımiram, kimsiniz?

Dedi: - Mən məşhur Hacı Seyid Fəqir ağay-əm. Gəlmişəm buraya sizin yanınıza.

-Mənim yanımı niyə gəlmisiniz?

-Sizi siğə eləmişəm.

-Ağa, mənim ərim var, necə məni siğə eləyibsiniz?

-Sənin nigahın boşdur!

-Səbəb?

-Səbəb budur ki, sənin ərin «Heyvərə» babı olubdur, babının arvadı boşdur, bunu camaata demişəm.

Bütün bu sözlərdən sonra çox qorxub dartinib cəngindən xilas oldum. Çıxdım eşiyə, bağıra-bağıra qonşuları harayladım»¹.

Ömər Faiq Nemanzadə «Molla Nəsrəddin»in publisistləri içərisində əsasən ciddi üslubu ilə seçilirdi.

O, «Molla Nəsrəddin» jurnalında «Dərdimənd», «Heyrani», «Mollaqulu», «Məşrutəçi», «Vizviz» «Əqəbüldövlə» və s. imzalar ilə tanınırı. Lakin bu imzalarla yanaşı Ö.Faiq, C.Məmmədquluzadənin «Molla Nəsrəddin», «Mozalan» və «Lağlağı» imzalarından da istifadə edirdi. Məsələn, 1907-ci ilin ortalarında «Molla Nəsrəddin»ə qarşı qadın məsələsi üstündə kəskin həmlələr olduğu günlərdə C.Məmmədquluzadə bu həmlələrə cavab vermək üçün İstanbulda dini təhsil almış Ö.Faiqin qüvvəsinə müraciət edir, ona jurnalın redaksiyası adından «Molla Nəsrəddin» imzası ilə çıxış etməyi məsləhət bilir. Məhz bu hadisə ilə əlaqədar olaraq Ö.Faiqin «Molla Nəsrəddin» imzası ilə məşhur «Hicab məsələsi və cavabımız» adlı məqaləsi meydana çıxır.²

Ö.Faiqin «Allaha rüşvət» (Axalsixidən) adlı məqaləsi «Mozalan» imzası ilə çap olunmuşdur.³ Onun «Lağlağı» imzası ilə çıxmış məqaləsində

¹ «Molla Nəsrəddin», 1908, № 34.

² Yenə orada, 1907, № 8.

³ Yenə orada, 1908, № 8.

ciddi publisistik üslubu daha açıq şəkildə görmək olar: «Atam açıqlandı, süpürgəyi aldı. Hamı bərabər pişiyi döyməyə getdik. Qapıyı qapadıq. Atam süpürgə ilə, analığım başmaq ilə pişiyi o qədər vurdular ki, harada gizlənəcəyini şaşırdı. Miyomiyə-deyə yanıqlı bağırırdı». Bu məqaləsində Ö.Faiq öz böyük sələfi M.F.Axundovun, zalimə xoş söz kar etməz, onun zülmündən mübarizə ilə xilas olmaq olar, fikrini təbliğ edirdi. Təmsil şəklində yazdığı bu əsərində o, zülmkar sahibinin əlində əziyyət çəkən pişiyə məsləhət bilirdi ki, mütləq dırnaqlarını işə salmalı, bu yol ilə müstəbidinin əlindən qurtarmalıdır.¹

«Molla Nəsrəddin» jurnalını ədəbi-ictimai mübarizə tarixində ən görkəmli yer tutan peşəkar yazıçılarından biri Əbdürəhimbəy Haqverdiyev idi. Əgər 1907-ci ilə kimi «Molla Nəsrəddin» bədii publisistika əsərlərini əsasən C.Məmmədquluzadə, qismən də onun gələcək şair yoldaşları yazırdısa, 1907-ci ilin əvvəllerində Ə.Haqverdiyev bu işi öz əlinə aldı. Jurnalın ən kəskin mübarizə problemlərini öz yaradıcılığında eks etdirdi. «Xortdan» imzası ilə «Cəhənnəm məktubları» adlı əsərini hissə-hisə bu jurnalda çap etdirməyə başladı. 1908-ci ildə «Mozalan bəyin səyahətnaməsi», 1913-cü ildən isə «Marallarım» başlığı altında silsilə hekayələri meydana çıxdı. Onun bu əsərlərində mullanəsreddinçi qələm doṣtlarının dönə-dönə döyüclədiyi ictimai eybəcər-

¹ «Molla Nəsrəddin», 1911, № 3.

liklər eyni ideya-estetik münasibətlərdən təqid edilir. Bütün bu əsərləri ilə Ə.Haqverdiyev Azərbaycan ictimai fikrində realist epik nəşrin və bədii publisistikanın bir sıra nümunələrini yaratmışdır. Bu cəhətdən onun «Cəhənnəm məktubları» adlı əsəri «Molla Nəsrəddin» dövrü yaradıcılığının parlaq nümunəsi idi.

Əsərdəki hadisələr və əhvalatlar guya cəhənnəmdə baş verir. Yaziçi dini təsəvvürləri parodiya etməklə cəhənnəmin təsvirini verir. Bəs bu cəhənnəmə düşmüş adamlar kimlərdir? Azərbaycan xalqının başına olmazın əzab-əziyyətlər gətirmiş konkret tarixi şəxslər! Vətəni çar generalı Sisiyanova satmış Qarabağ xanı İbrahim xan, İran-Rusiya müharibəsi zamanı bir döş nişanına aldanıb Xəzər dənizini peşkəş verən İran şahı, Orta Asiyadan «Füruzə» adlı gözəl yaylağını bir döş nişanına dəyişən İran səfiri Mirzə Rza xan Daniş, bütün müsəlman aləmində məşhur olan üləma Fazıl Dərbəndi, Ə.Haqverdiyein bu əsəri özünün ifadə tərzi ilə «Molla Nəsrəddin»in mübarizəsinə bir təravət gətirdi. Azərbaycan ədəbi dilinin bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə zənginləşdirdi. Onun 1913-14-cü illərdə «Molla Nəsrəddin» səhifələrində «Həkim-Nuni-Səgir» imzası ilə onlarca xırda janrlı əsərləri də dərc edilmişdir. Ə.Haqverdiyev öz publisistik fəaliyyəti ilə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nüfuzunun artmasına kömək etmişdir.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının böyük ədəbi ictimai mübarizəsində onun publisistikası ilə ya-

naşı şerlərinin də misilsiz rolü olmuşdur. «Molla Nəsrəddin» jurnalı güclü şairlər dəstəsilə əhatə edilmişdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq «Molla Nəsrəddin» jurnalı nəşrə başlayanda onun üslubunda müvafiq şer yaza bilən bir nəfər olsun belə şair yox idi. Sonralar C.Məmmədquluzadənin yazdığı kimi. O zaman «Molla Nəsrəddin» hələ M.Ə.Sabir və Ə.Nəzmini axtarırdı. Məhz bu axtarış günlərində C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» üçün özünün ilk şer nümunələrini yazmışdır. Bu cəhətdən onun «Molla Nəsrəddin»dəki şerlərini nəzərdən keçirmek məraqlıdır. Məlum olduğu kimi, «Molla Nəsrəddin» satirik poeziyasının böyük şairi M.Ə.Sabirə qədər jurnalda C.Məmmədquluzadənin artıq iki şeri dərc edilmişdi. «Lisan bələsi» adlanan birinci şeri ilə C.Məmmədquluzadə kəskin kinayədən istifadə etmişdir. Sözün eks mənasında oxucusuna belə bir məsləhət verirdi:

*Gər qeyriləri cəmdəyinə vursala, dinmə!
Gər başın əyib peysərinə dursala, dinmə!
Pamal edə düşmən səni, səbr et, bala, dinmə!
Ya zülm edə, ya boynuna kəndir sala, dinmə!
Ya ruzunu cəbr ilə əlindən ala, dinmə!
Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı.
Lal ol və danışma!
Gər qüssələnib eyləyəsən naləvü-zarı.
Mal ol və danışma!*

Jurnalın üçüncü nömrəsində C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» şer üslubunun digər

məşhur şəklini qələmə alır. 1905-ci il inqilabı hadnisələrindən sonra nüfuzunu itirmiş tiplərin şikayəti ilə satira yaradır. Bunun üçün o, poetikada perifraz (Şərqdə - təhzil) adlanan bir üsuldan istifadə edir, XIX əsr Azərbaycan lirk şerinin görkəmli nümayəndəsi S.Ə.Şirvanının:

Xoş ol zaman ki, yar mənimlə həmzəban idi, –

mistrası ilə başlanan şerinin ayrı-ayrı söz və ifadələrini dəyişməklə onu yeni məzmunlu ictimai tənqidə əsərə çevirir:

Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi –

şəklində ifadə edir. 1906-ci il C.Məmmədqulu-zadənin bir şair kimi ən fəal dövrüdür. Bu il onun jurnalda orijinal və təhzil şəklində on iki əsəri dərc edilmişdir. Məhz bu şerlər «Molla Nəsrəddin»in şer məktəbinin gələcək ideya və bədii forma prinsiplərini müəyyənləşdirirdi. C.Məmmədquluzadə qələmə aldığı bu nümunə şerlərin bədii cəhətdən nə səviyyədə olduğunu özü yaxşı bilirdi. Təadüfi deyildi ki, 1907-ci ildə dərc etdirdiyi bu cür nümunə nəzmlərdən biri haqqında lağ ilə yazdı: «Xorasanda məşhur olan məşhur Molla Tarqulunun mənzuməsini çap edir, ümid-var oluruq ki, oxucularımız həmin şerlərin hər bir babətdən biqüsür və bimisl olmağını biz ilə bərabər təsdiq edərlər. Möhtərəm Molla Tarquludan da acizanə təvəqqə edirik ki, gələcəkdə də öz

qələminin dürrə bərabər olan əsərini fəqir məcmuəmizin səhifələrində dərc etdirmək üçün müzaiqə buyurmasınlar»¹. «Laqlağı» imzası ilə yazdığı felyetonun sonunda C.Məmmədquluzadə yenə də şer yazarın peşəkar şair olmadığını, lakin bütün bu şerləri nümunə üçün yazdığını aşağıda-kı iki misrada bildirirdi:

*Bunu yazdı şair hər kəs oxusun,
Hər kəsdə hünər olsa, bir belə qafiyə toxusun!²*

C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» şairlərinə jurnalın adından yazdığını, məsləhət, tənqid qeyd və nəsihətləri ilə də kömək edirdi. «Molla Nəsrəddin» redaktorunun bu səyləri itmədi. Çox çəkmədi ki, jurnalın ətrafına M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsər, Ə.Razi, S.Mümtaz və bir sıra başqa şairlər toplaşdı. Bu şairlər Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində misilsiz rol oynamış XX əsr satirik şerini yaratdılar. Azərbaycan şerində baş verən bu tarixi hadisənin ən böyük nümayəndəsi M.Ə.Sabir oldu. Sabirin parlaq satiraları C.Məmmədquluzadənin başlamış olduğu ədəbi-ictimai mübarizənin qudrətli silahına çevrildi. C.Məmmədquluzadə Sabir timsalında «Molla Nəsrəddin» jurnalının böyük sənətkarını tapdı. Maraqlıdır ki, C.Məmmədquluzadə xeyli müddət öz publisist əsərlərini Sabirin satiraları ilə tamamladı. İki

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 8.

² Yenə orada, 1907, № 10.

böyük sənətkarın iki müxtəlif janrlı əsəri əsasında vahid ideyalı əsərlər yarandı. M.Ə.Sabirin parlaq istedadi öz dövrünün bütün satirik şairlərini təsir altına aldı. «Sabir... köhnə şerlərlə yeni şerlər arasında bir əsrlilik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb də, o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsarət qalmadı»¹.

Sabir öz yaradıcılığı ilə şerin, sənətin güclü ictimai mübarizə silahı olduğunu elan etdi:

*Şairəm, çünki vəzifəm budur, aşar yazım,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım,
Günü parlaq, gündüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazım.²*

Onun bu jurnalda təxminən 150-yə qədər bir-birindən gözəl əsəri dərc edilir. Sabir «Molla Nəsrəddin»in məfkurəsini hər kəsdən daha parlaq şəkildə ifadə edirdi. Sabir hələ «Molla Nəsrəddin»dəki ilk şerlərində xalqın mənafeyinə qurban verən şəxslərin gülünc simasını təqnid edir, öz dövrünün qara qüvvələrinin hədə və təqiblərindən çəkinmir, ona susmağı, ictimai nöqsanlara göz yummağı məsləhət görənlərə deyirdi:

*Bacarmam! Məni məzur tut,
Böyləcə təklifi – məhali unut!
Qabili-imkanmı olur qanmamaq?
Məcməri-nar içrə olub yanmamaq?³*

¹ Bax: *A.Şəhət. Əsərləri*. 2 cilddə. 2-ci cild, Bakı, Azərb.Dövlət Nəşriyyatı, 1976, s. 14.

² «Molla Nəsrəddin», 1908, № 41.

³ Yenə orada, 1907, № 40.

Sabir birinci rus inqilabından sonra Azərbaycan siyasi-ictimai fəmkirdə yaranan oyanışa sevinir, «Bu çəxri-fələk tərsinə dövran edir indi» – sözləri ilə dövrün inqilabi qüvvələrinə işaret edirdi. Sabir xalqının azadlıq gününə inanır, onu təqib edən irtica qüvvələrinə:

*Sanma əzdikcə fələk bizləri viranlıq olur,
Un təmənnası ilə buğda dəyirmanlıq olur!*¹ -

deyə cavab verirdi. M.Ə.Sabir xalqı ictimai zülmə qarşı çıxmaga çağıraraq yazdı:

*Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!
Üzün oldısa gər külfət yanında qarə, səbr eylə!*²

Sabir xalqı öz azadlığı uğrunda mübarizəyə dəvət edir, onu vətənə məhəbbət, köhnəliyə və vaxtı keçmiş adət ənənələrə, insan hüququnun tapdalanmasına qarşı çağırırırdı.

Onun «Dilənci», «Əkinçi», «Fəhlə» və s. kimi şerləri ideya-siyasi kəskinliyi ilə dövrün ictimai fikir hərəkatına istiqamət verirdi.

Sabir beynəlmiləlçi şair idi. O, İranda məşrutə hərəkatı ilə əlaqədar bir sıra qiymətli əsərlər yaratmışdır. İran məşrutə hərəkatının rəhbəri Səttar xanın irtica qüvvələrinə qələbə çaldığı günlərdə Sabirin «Molla Nəsrəddin» səhifələrində dərc etdirdiyi:

¹ «Molla Nəsrəddin», 1908, № 4.

² Yenə orada, 1910. № 17.

«Aferinim himməti-valayı-Səttarxanədir!» rədifli şeri əslində dövrün demokratik qüvvələrinin qəlbindəki mübarizə və azadlıq arzularının poetik ifadəsi idi. Belə böyük ədəbi xidmətinə görədir ki, görkəmlı lirik şair A.Səhhət onun barəsində demişdir: «Sabir [...] İran məşrutəsinə [...] bir ordudan ziyadə xidmət etmişdir»¹.

M.Ə.Sabir özünün yüksək ideyalı və sənət-karlıqla yazılmış satırları ilə «Molla Nəsrəddin» jurnalının şairlərinə istiqamət verirdi. Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsər, Ə.Razi, S.Mümtaz kimi görkəmlı mullanəsreddinçilər öz poetik əsərlərində Sabirin ideya-mövzu və ədəbi-bədii təsvir vasitələrindən bol-bol istifadə etdilər. Məhz bu təsirin nəticəsidir ki, adları çəkilən şairlər «Molla Nəsrəddin» jurnalına bir publisist kimi gəlsələr də Sabir ənənələrini mənimsdikdən sonra əsasən bir şair kimi fəaliyyətə başladılar.

Mullanəsreddinçi şairlər içərisində Ə. Nəzmi xüsusi yer tutur. Bu şair «Molla Nəsrəddin»in bütün varlığı ərzində əsasən «Məşədi Sijimqulu» və «Kefsiz» imzaları ilə yazıb-yaratmış, sovet dövründə bu jurnalın katibi olmuşdur. C.Məmmədquluzadə Ə.Nəzmi şerinə yüksək qiymət vermiş, onu «ikinci Sabirimiz» adlandırmışdır. Ə.Nəzmi yaradıcılığında «Molla Nəsrəddin» ideyalarının demek olar ki, bütün başlıca problemlərini görmək olar. İctimai bərabərsizliyə etiraz,

¹ Bax: *A.Səhhət. Əsərləri 2 cilddə, II c., Bakı, 1976, s.14.*

xalqın milli-azadlıq hüquqları uğrunda mübarizə, dini fanatizm, insan hüquqsuzluğu və s. kimi ictimai problemlər onun əsərlərində başlıca yer tutur. Ə.Nəzminin «Molla Nəsrəddin» şer məktəbinin təşəkkülündə rolü böyükdür. O, fəal publisist və həm də görkəmli şair kimi öz qələm dostları M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsər, Ə.Razi və başqalparı ilə əl-ələ ver ərək Azərbaycan xalqının ictimai oyanışı uğrunda çalışırdı. Şərlərinin birində:

*Qayeyi fikrimiz əhyayı-dili-ümmət idi.
Pişrəfti bəqayı-vətəniu-millət idi¹ -*

deyən şair başqa bir əsərində vətənin gələcək təleyi barədə bu cür narahatçılıq keçirir:

*Zənnincə sənin, millətimiz şad olacaqmı?
Viranə qalan mülkümüz abad olacaqmı?²*

Şairi öz oxucusunu vətənin xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə dəvət edir. Bu xoşbəxtlik onun nəzərində ictimai oyanışda idi. İctimai ətalətə qapılanlar, zəmanədən geri qalanlar, Ə.Nəzminin «Allaha təvəkkül» satirasında amansızcasına lağa qoyulmuşdur:

*Hər yanə dolandım, dedim, allaha təvəkkül,
Atəşlərə yandım, dedim, allaha təvəkkül.*

¹ «Molla Nəsrəddin», 1910, № 29.

² Yenə orada, 1908, № 43..

*Filcümlə nə gəldi başıma, səbr elədim mən,
Hər rəngə boyandım, dedim, allaha təvəkkül.¹*

Ə.Nəzmi Azərbaycan mətbuatının «Zənbur», «Kəlniyət», «Məzəli» kimi orqanlarında da iştirak etmişdir.

Ə.Qəmküsərin yaradıcılığı «Molla Nəsrəddin» jurnalının səhifələrində inkişaf edib formalaşmışdır. «Sarsaqqlubəy», «Cüvvəllağı», «Cüvvəllağı bəy» və b. imzalarla yazan Ə.Qəmküsər varlı və yoxsullar cəmiyyətində törənən acı həqiqətləri gah publisistikanın dili ilə, gah da bədii ədəbiyyatın poetik formalarında kəskin ifşa edirdi. Ə.Qəmküsər şerlərinin birində 1905-ci il inqilabi hadisələrindən sonra siniflər arasındaki tənasübün dəyişdiyinə işarə edir, xalqın artıq öz insanlıq hüquqlarını başa düşdüyüünü göstərirdi:

*Qoyma küləhin gəc, a bəy, aldatma cahani,
Bəsdır, a filani!
Hər gündə geyib əynivə bir təzə libası,
Qurma bu əsası!
Bəsdır, dəxi fikr etmə, dədən bəydi, baban xan,
Keçdi elə dövran!² -*

deyir.

O, Bakının «Quba meydanında» və «Qanlı təpə» məhəlləsində dəva-dərmansız, həkimsiz və müalicəsiz məhv olan insanların həyatından təsirli lövhələr yaratdığı kimi dam-daş sahibləri,

¹ «Molla Nəsrəddin», 1908, № 36.

² Yenə orada, 1906 № 22.

məclislərdə yuxarı başda əyləşən, heç bir zəhmət çəkməyib, həmişə camaatin çörəyinə şerik olan harınlaşmış ağaların yaşayış tərzini, onların müftəxor simasını xalqa göstərirdi.¹

Şair xalqının milli müstəqilliyini əlindən almaq istəyən dünya imperializminin qara niyyətlərini ifşa edir, əsərlərinin birində yazırıdı:

*Gah olur hamı ingilis bızə,
Gah olur dost, nemsəvü alman.
Olmuşuq yaxşı bəxtəvər insan,
Özgələr səy edirlə xeyrimizə.²*

Ə.Qəmküsər dini-fanatizmə qarşı çox fəal mübarizə aparan mullanəsrəddinçilərdən idi. Onun «Sinəzən» sərlövhəli şeri, «Məkkə», «Babı», xüsusilə «İstibdadi-ruhani» adlı publisistik əsəri diqqəti cəlb edir. Sonuncu felyetonunda Qəmküsər dini-fanatizmin cəmiyyət üçün istibdad olduğunu yazırıdı. Dini-fanatizmə qarşı kəskin çıxışlarına görə C.Məmmədquluzadə Ə.Qəmküsər yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir.

Ə.Qəmküsər 1906-11-ci illər İran məşrutə hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri idi. O, İran inqilabında həm bədii əsərləri ilə və həm də şəxslən iştirak etmişdir.

Ə.Qəmküsər 1913-14-cü illərdə C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının redaktoru olmuş, bu dövr Azərbaycan demo-

¹ «Molla Nəsrəddin», 1910, №. 8.

² Yenə orada, 1913, № 20.

kratik fikrində gedən ədəbi-ictimai mübarizələrə istiqamət verənlərdən biri kimi:

*Millətə pəndi-pədərdir yükü məcmuəmizin,
Əhli-mənaya yetər bir təki məcmuəmizin –*

misraları ilə başlayan şerini yazmışdır.¹

M.S.Ordubadi «Hərdəmxəyal» imzası ilə yazdığı nəzm və publisistik əsərlərində istismarçı sinişlərin azgınlığını ifşa edir, dini-fanatizmi lağla qoyur, insan hüquqlarını qoruyur, çarizmin milli müstəmləkəçilik siyasetini pisləyir, öz əsl nəcabətini danan ziyalıların gülünc simasını xalqa göstərirdi. O, bütün yazılarında bir siyasi publisist kimi çıxış edirdi. İctimai azadlığa çağırış mövzusu onun yaradıcılığında başlıca yer tuturdu. «Sınıq qol» adlı felyetində o, mülkədarların azgınlığını ifşa edərək yazır: «Bəli, rəhmətlik Adəm babamızın əsrindən in-diyyədək Məmmədbağır xanlar atılıb miniblər rə-iyiyətin boynuna və deyirlər ki, mən mülkədaram, sən də rəiyyətsən, gərək sən qazanıb verəsən, mən evimdə oturum yeyəm»².

M.S.Ordubadi publisist əsərlərində olduğu kimi şerlərində də qələm yoldaşlarının çoxundan fərqlə-nir, daha çox ictimai mövzularda yazır, rəngarəng poetik formalara müraciət edirdi. M.S.Ordubadi «Molla Nəsrəddin» üslubunu yetkin şəkildə əks etdirən sənətkarlardan biri idi. Onun jurnalın 1906-ci

¹ «Molla Nəsrəddin», 1914, № 3.

² Yenə orada, 1907, № 46.

il 22-ci nömrəsindəki «Qəlbim tutulmuşdu» adlı felyetonunda xalqın ictimai-siyasi vəziyyətinə tə-əssüf edən bir şairin həyəcanlarını görmək olar. Vətənində ictimai zülmün, milli əsarətin həddini aşdığını görən şair böyük bir həyəcanla yazırıdı:

*Asudə bizik, bizləri görçək sitəm ağlar,
Qəmdidəliyim görsə yəqin et ki, qəm ağlar.*

Mullanəsrəddinçi şairlər sırasında qadın azadlığı mövzusunda daha ardıcıl yazan Əli Razi idi. «Dabaniçatdaq xala», «Balağıbattaq xala», «Heyvərə», «Dündük», «Gülgəz bacı» və s. imzalarla yazan Ə.Razi gah publisist nəşr, gah da şer dili ilə Azərbaycan həyatının qadın hüququ barədə qaldırıldığı ictimai mübahisələrdə fəal iştirak edirdi. Onun «Molla Nəsrəddin» in 1908-ci il 5-ci nömrəsində bir qadının dilindən dərc etdirdiyi:

*Mən gəlmışəm qəttana qənd qoymağɑ,
Gəlməmişəm ürəyimə dərd qoymağɑ, -*

misraları ilə başlayan şer diqqəti cəlb edir. Yaxud 1908-ci ildə Ə.Nəzminin «Məsləhət» şerinə M.Ə.Sabirdən əvvəl cavab yazan Ə.Razi idi:

*Sijimqulu, eyləmisən məsləhət,
Utanma heç, gəl səni evləndirim,
Eyləmişəm istixarə, yaxşıdır,
Beş-on günə gəl səni evləndirim.¹*

¹ «Molla Nəsrəddin», 1908, № 13.

Ə.Razi, Ə.Nəzmi və M.Ə.Sabir arasında qadın hüququ barədə başlanan ədəbi mübahisə və cavablaşmalar sonrakı illərdə bu mövzuda bir sıra maraqlı əsərlərin meydana çıxmamasına səbəb oldu.

S.Mümtaz mullanəsreddinçilər sırasına nisbətən gec qoşulsada jurnalın ədəbi-ictimai mübarizəsində özünə məxsus yer tutur. Onun «Molla Nəsrəddin»¹in 1910-cü il 41-ci nömrəsində «Bu da yahu keçər» rədifi ilə qələmə aldığı şer bu mövzuda yazılmış satıralar sırasında seçilir. 1911-ci ildə S.Mümtaz «Molla Nəsrəddin»də daha fəal iştirak edir, öz qələm dostları C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsər, Ə.Razi və başqaları ilə yanaşı jurnalın ideyalarını təbliğ edənlərdən birinə çevrilir. Xüsusilə 1913-cü ildə «Molla Nəsrəddin»lə «Şəlalə» jurnalı arasında gedən mübarizələrdə S.Mümtaz «Şəlalə» jurnalının redaktoru, türkiyəli şair Xalid Xürəm Səbribəyzadənin Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına və milli mədəniyyətinə qarşı bəslədiyi nihilist münasibəti kəskin tənqid edir:

*Sanma kum, yox imiş Qafqaz ara şairimiz,
Var idi Vaqifimiz, Salikimiz, Zakirimiz,
Asimiz, Bixudumuz, Seyidimiz, Sabirimiz,
İndi var Səhhətimiz, Şaiqimiz, Nazirimiz.*

S.Mümtaz «Şəlalə» jurnalının redaktoruna acı bir tənə ilə deyir:

*Özünə çox da güvənmə, bu qədər olma füzül,
Başını sal aşağı, «Eşqi-həvəs»dən yaz oğul!*¹

¹ «Molla Nəsrəddin», 1913, № 16.

«Molla Nəsrəddin»in müəlliflər cəbhəsini ancaq bu adı çəkilən adamların sırası ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. «Molla Nəsrəddin» jurnalının çox geniş müəlliflər ordusu vardı. Azərbaycanın demək oları ki, bütün şəhərlərdən, Orta Asiya, İran, Volqaboyunun ayrı-ayrı yerlərindən ona müntəzəm materiallar göndərilirdi. Bunların bir çoxu dərc edilir, bir qisminin faktlarından redaksiya məqalələrində istifadə olundu.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının şöhrət tapmasında onun inqilabdan əvvəlki rəssamları – O.Şmerlinqin və A.Rotterin böyük rolü olmuşdur. Bu rəssamlar Azərbaycan dilinə və milli həyatın dərin qatlarına bələd olmasalar da, öz şəxsi istedadları və iti müşahidə qabiliyyətləri nəticəsində «Molla Nəsrəddin» üçün diqqətəlayiq rəsmlər yaradırdılar. «Molla Nəsrəddin»in mətnləri ilə rəsmləri arasındaki ümumi bağlılıq göstərir ki, onun ideya rəhbərləri jurnalın rəsmlərinin ideya sükanını həmişə özləri idarə etmiş, onları jurnalın mətnlərindəki mübarizə xətti ilə düşünülmüş surətdə bağlamışlar. Sənədlər bu işdə jurnalın redaktoru C.Məmmədquluzadənin ardıcıl səyini dönə-dönə təsdiq edir. Müxtəlif səbəblər üzündən yazıçı jurnaldan uzaq olduğu vaxtlarda onu əvəz edən yazıçı yoldaşlarına, həm də rəssamlara ardi-arası kəsilmədən mövzular və rəsmlər夸raşdırıb göndərirdi. Jurnalın mətnlərində qoyulan bir sıra ictimai-siyasi problemlər rəsmlərdə də işıqlandırılırdı. Bu cəhətdən çarizmin birinci rus

inqilabi dövründə Zaqafqaziya xalqları arasında milli ədavətin salınması hadisəsinə həsr edilmiş əsərlərə diqqət yetirmək olar. Mollanəsreddinçi-lərin «iblisi-məlunə» və «şeytan» deyə adlandırdığı çarizm bu rəsmlərdə çox mənalı tərzdə təsvir edilirdi. Belə karikaturalardan birində iki kəndlinin bir-birilə dalaşdığını və kənarda durmuş şeytanın bu hadisədən xoşal olduğunu görürük. Məzmun aydınlaşdır. Jurnal demək istəyirdi ki, xalqı bir-birinə düşmən kəsdirən bax bu iblisdir¹.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının rəsmləri onun publisistika və nəzm əsərləri kimi rəngarəng mövzuları əhatə edir. Adı məişət məsələlərindən tutmuş ən mürəkkəb siyasi məsələlər jurnalın rəsmlərində məhərətlə işıqlandırılmışdır. «Molla Nəsrəddin» rəsmləri əslində onun yazılarındakı ideyaların bir növ əksidi. Lakin «Molla Nəsrəddin» dünya imperializminin ifşası mövzusunu daha dolğunluğu ilə öz rəsmlərində əks etdirirdi. Əlbəttə, dünya imperializminin ifşası mövzusunun daha çox rəsmlərdə əks etdirilməsi təsadüfi deyil. Jurnal bu rəsmlərdə şərti işaretlərdən, rəmzlərdən və allegorik obrazlardan istifadə etmək yolu tlə müfəssəl şəhərlər tələb edən hadisələri yığcamlasdırır, az -savadlı oxucu kütlələrinin başa düşəcəyi şəkilə salırı. Mollanəsreddinçilərin rəsmlərdə əks etdirikləri məsələlər nə qədər rəngarəng olsa da, onların hamısı vahid bir məqsəd ətrafında birləşirdi. Birinci rus inqilabı-

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 12.

nın azadlıq ideyaları, ictimai bərabərsizliyin acı nəticələri, çarizmin xalqlar arasında saldığı milli qırğın siyasəti, bu rəsmlərin başlıca mövzusu idi. Rəsmlərdə dövrün qəddar hakimləri lağa qoyulurdu. Çarın özü, onun əliqanlı nazirləri, Şərqi Məhəmmədəlliləri, Sultan Əbdülhəmid kimi müstəbidləri, dövrün ən varlı kapitalistləri, burjuaziyanın ən nüfuzlu nümayəndələri cəsarətlə tənqid edilirdi.

«Molla Nəsrəddin»in istər publisist, istər nəzm və istərsə də rəsmləri vahid ideyaya xidmət edirdi. Jurnalda bir-birini inkar edə biləcək iki yazıya təsadüf etmək olmaz. Mollanəsrəddinçilər xalqı yenilik ruhunda tərbiyə etmək, onu azadlıq ideyaları ilə silahlandırmak üçün bacarıq və qüvvələrini əsirgəmir, şöhrət xatirinə deyil, xalqa xidmət etmək xatirinə mübarizə meydanında çarşıçırlılar. Onlar ümumi işin xatirinə eyni cəbhədə döyüşür, hədə və təqiblərə eyni mətanətlə dözürdülər. «Molla Nəsrəddin» səhifələri dünya publisistikası tarixində az-az təsadüf edilən ədəbi-bədii ifadə vasitələrinin sinaq meydanına çevrilmişdi. Jurnal demokratik qüvvələri təqdir etməyi də unutmurdu. Məsələn, 1909-cu ildə Türkiyədə Sultan Əbdülhəmidin taxtdan salınmasını Mir Həsən Vəzirovun təbrik etməsi hadisəsini «Molla Nəsrəddin» böyük rəğbətlə qarşılıyor. Jurnal bu xüsusda ona məktub yazmış Mir Həsən Vəzirova öz təşəkkürün bildirmişdir.¹

¹ «Molla Nəsrəddin», 1909, №17.

çıxdı. Tehranda farsca Cahangirxan Təbrizinin ve Ələkbərxan Dehxudanın redaktorluğu ilə «Suri-İsrafil» (1907-1908), Rəştdə Seyid Əşrəfəddin Hüseyninin redaktorluğu ilə «Nəsimi-şimal» (1907-1908) kimi satirik mətbuat orqanları yaradı.

«Molla Nəsrəddin» ənənələrinin bu və ya digər təzahürlərini XX əsrin əvvəlləri tatar satirik jurnallarının fəaliyyətində də görmək olar. Bu jurnallar «Molla Nəsrəddin»dən ilham alaraq yerli həyatın eybəcərliklərini pisləyirdilər. «Molla Nəsrəddin» jurnalının yaratdığı bu böyük ictimai intibah elə o zaman dövrün görkəmli xadimləri tərəfindən təqdir edilib, qiymətləndirilirdi. Əhməd bəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə F.Köçərli, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, S.Ağamalı oğlu, Y.Vəzir Çəmənzəminli, H.Minasazov kimi ədəbiyyat və ictimai fikir xadimləri «Molla Nəsrəddin»in XX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında yaratdığı oyanış barədə mülahizələr söyləmişlər.

«Molla Nəsrəddin»in ictimai dəyərini qiymətləndirən onlarca xadimlər içərisində uzun illər boyu mürtəce burjua xadimi kimi tanıdlan Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayev üzərində xüsusi bəhs açılmalıdır. Çünkü bu iki millət xadimi Sovet totalitar rejimi dövründə həmişə «Molla Nəsrəddin»nə əks cəbhədə duran ideologiyanın nümayəndələri kimi təqdim edilmişlər. Halbuki, «Molla Nəsrəddin»in ilk nömrəsinin nəşrindən cəmi doqquz gün sonra Əhməd bəy

1911-ci ildə «Hicab məsələsi» barədə mətbuda demokratik mövqedən çıxışlar edən Hüseyn Əfəndi Qayıbovun adına yazılan «Təşəkkür» bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.¹

«Molla Nəsrəddin» demokratik ideyaları, sadə dili, şirin üslubu ilə XX əsr Azərbaycan ədəbi ictimai fikrinin bütün zümrələrindən olan yazıçılara təsir göstərdi. Təkcə realistlər deyil, romantik üslublu yazıçılar da «Molla Nəsrəddin» sayağı yazımağa meyl göstərdilər. Məhz bu hadisəni gördüyü üçündür ki, C.Məmmədquluzadə yazırı: «Qabaq belə şeylər yox idi. İndi hamı «Molla Nəsrəddin»ə baxıb başlayıblar zarafatnan yazımağa»². Şairlərdən A.Səhhət, Ə.Müznüb, B.A.Hammal, sonralar C.Cabbarlı, Ə.Vahid yazıçı və publisistlərdən N.Nermanov, Ü.Hacıbəyov və başqaları «Molla Nəsrəddin» üslubunda yazımağa başladılar. «Molla Nəsrəddin»in təsiri altında Azərbaycanda «Bəhlul» (1907), «Ari» (1910-1911), «Zənbur» (1909-1910), «Kəlniyət» (1912-1913), «Leylək» (1914), «Tuti» (1914-1917), «Məzəli» (1914-1915), «Babayi-Əmir» (1915-1916), «Məşəl» (1919-1920) və s. kimi jurnallar nəşr edildi.

«Molla Nəsrəddin» ənənələri ilə İranda siyasi satira yaranıb inkişaf etdi. 1906-cı ilin 6 dekabrında Təbrizdə jurnalist və yazıçı Əliqulu Səfərovun redaktorluğu ilə Azərbaycan və fars dillərində «Azərbaycan» (1906-1907) jurnalı meydana

¹ «Molla Nəsrəddin», 1911, № 4.

² Yenə orada, 1907, № 16.

Ağayev yazırıdı: «Baxın «Molla Nəsrəddin»ə, bu cəridə nə qədər gözəl cəridədir, nə qədər ağıl, zəka, məhərət və zövq göstərir. Nəinki biz müsəlmanlar, bəlkə ən mədəni, ən mütərəqqi tayfalar belə cəridələri ilə fəxr edərlər»¹.

Əlibəy Hüseynzadə isə iyirmi gün sonra özünün nəşr etdiyi «Həyat» qəzetində «Molla Nəsrəddin»i öz müasirləri içərisində daha dərin şəkildə qiymətləndirirdi: «Qoz kötüklərini yontmaq üçün «Molla Nəsrəddin»in ələ aldığı bal-tayı-zəhk və xəndə, istehza və rişxənddən, müstəhziyanə yazı və şəkillərdən ibarətdir... Vəhleyi-ovladə, bu qəmli bir zamanda böylə bir müzhik qəzetənin çıxmazı qərib görünürsə də, lakin yaxşı diqqət edilib, dərin bir nəzərlə baxılırsa, görünür ki, bu zəhk və xəndəancaq zahiri olub, onun təhtində bol-bol axan göz yaşları gizlidir. Bu xəndənin üzündən pərdəyi rəf etsəniz mavərasında ahu-zar, kiryə və büka görərsiniz!.. Bu Qoqolun, Swiftin, Dikkensin xəndəsidir. Xeyr, bu ürəgi yəs və ələmlə dolu «Molla Nəsrəddin»in xəndəsidir...»²

«Molla Nəsrəddin» istər özünün varlığı ərzində, istərsə də sonra dünyanın bir sıra görkəmli şərqşünas alimləri tərəfindən tədqiq və təqdir edilmişdir.

«Molla Nəsrəddin»in tarixi mübarizəsinin böyüklüyü onda idi ki, onun XX əsr Azərbaycan həyatının eybəcərliklərinə qarşı çevrilmiş bu

¹ «İrşad» qəz., 1906, 16 aprel.

² «Həyat» qəz., 1906, 27 aprel.

amansız qəzəb və nifrətinin arxasında vətənə və xalqa böyük məhəbbət dolu bir ürək dayanmışdı. Bu, vətəni və xalqı hər cür ictimai rəzalətdən xilas etmək, onu müasir dünyanın qabaqcıl xalqları sırasına çıxarmaq arzusu ilə çırpinan ürək idi. Təsadüfi deyil ki, jurnal oxucularını vaxtaşırı olaraq mütərəqqi bəşəriyyətin xüsusilə qabaqcıl rus mədəniyyətinin tarixi simaları ilə tanış edirdi. «Molla Nəsrəddin» səhifələrində Nizami, Füzuli, Vaqif, Vidadi, M.F.Axundov, Abbas Ağə Nazir, N.Vəzirov və başqa yazıçılarla aid qeyd və yazılarla yanaşı qabaqcıl rus elm və mədəniyyət xadimlerinin adları məhəbbətlə çəkilirdi. Jurnalda 1909-cu ildə böyük rus yazıçısı N.V.Qoqol, 1910-cu ildə isə L.N.Tolstoya həsr edilmiş xüsusi yazıların verilməsi buna misal ola bilər. Jurnalda rus yazıçılarından Jukovski, Krılov, Puşkin, Ostrovski, Qribayedov və başqalarının adına tez-tez rast gəlmək olar.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı 1914-cü ilin oktyabrında Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq nəşrini müvəqqəti olaraq dayandırmışdı. Lakin onun ətrafına toplaşmış sənətkarlar öz ideya-siyasi mübarizələrini dayandırmamışdır. Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Razi və başqa mollanəsrəddinçilər o dövrde «Molla Nəsrəddin»in təsiri ilə nəşr olunan satira jurnallarında çıxış edirdilər.

C.Məmmədquluzadə özünün məşhur «Ölü'lər» əsərinin səhnəyə qoymaq üçün hazırlıq görməyə başlamışdı. «Molla Nəsrəddin» jurnalının

ikinci redaktoru Ə.Qəmküsar öz müəlliminin bu arzusunu həyata keçirmək üçün ona qoşulmuşdu. 1916-cı ildə C.Məmmədquluzadə və Ə.Qəmküsar «Ölülər»i Azərbaycanın və Orta Asiyanın bir sıra şəhərlərində tamaşaya qoymaqla «Molla Nəsrəddin»in dini-fanatizm və ictimai ətalətə qarşı çevrilmiş tarixi, ənənəvi mübarizəsini əyani surətdə davam etdirirdilər. Bununla yanaşı «Molla Nəsrəddin»i yenidən nəşr etmək uğrunda çalışırdılar.

1917-ci ilin 9 fevralında «Molla Nəsrəddin» jurnalı yenidən Tiflisdə nəşrə başladı. «Molla Nəsrəddin»in məşhur müəllifləri Ə.Nəzmi, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar və başqaları yenidən jurnalın ətrafına toplaşdırılar. Bütün fəaliyyəti dövrü çarizm zülmünə qarşı mübarizə aparan «Molla Nəsrəddin» 1917-ci il fevral burjua inqilabını böyük sevincə qarışlamışdı. C.Məmmədquluzadə «Mubarəkbadlıq»,¹ və «Xoşbəxtlik»² felyetonlarında, səadət günlərinin başlanacağından xəbər verirdi. Lakin mollanəsrəddinçilər həkimiyətə keçmiş olan müvəqqəti hökumətin xalqa heç nə vermədiyini çox tez gördülər. C.Məmmədquluzadə bu hökumətin xalqa zidd siyasetini lağ'a qoyaraq yazırı: «İndi sözün nədir, ay belə sənin qadani alım? Əgər indi də belə-belə zarafatlar eləyəcəksən – dəxi bu ki, oyuncuñcaq oldu, a belə sənin başına dolanım!»³

¹ «Molla Nəsrəddin», 1917, № 5.

² Yenə orada, № 6.

³ Yenə orada, № 12.

1917-ci ilin sonlarında Zaqafqaziyada siyasi hadisələrin daha da kəskinləşməyə başlaması «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrdən dayanmasına səbəb oldu. Jurnalın sonrakı nəşri 1921-ci ildə Təbrizdə davam etdi. Burada jurnalın 8 nömrəsi buraxılmışdır. «Molla Nəsrəddin»in Təbriz karikaturalarını Seyid Əli Behzad çəkir, şerlərini Mirzə Əli Möcüz yazırıdı. Jurnalın bu nömrələrinin demək olar ki, bütün materiallarını C.Məmmədquluzadə özü hazırlayırdı. Onun «Tüstü» adlı felyetonunda İran Azərbaycanı zəhmətkeşlərinin ictimai ətalətindən, «Firiqələr davası», və «Missionerlər» felyetonunda isə cəmiyyətin inkişafında demokratik azadlıqların ictimai əhəmiyyətindən bəhs edilir. «Molla Nəsrəddin»in Təbrizdə nəşri böyük əks-səda doğurur. İllər boyu «Molla Nəsrəddin»in acı tənələrini dadmış İran mürtəceləri hər yandan öz dişlərini bu jurnalda qıcıdırılar. Xüsusilə din xadimləri daha böyük təlaş keçirir, jurnalın qapanmasına çalışırdılar. Lakin «Molla Nəsrəddin» İranın mütərəqqi qüvvələri tərəfindən qorunduğundan özünün ictimai mübarizəsini davam etdirə bilirdi.

Azərbaycan Sovet Respublikası hökuməti 1921-ci ildə C.Məmmədquluzadəni Bakıya dəvət etdi. Həmin ilin sonunda C.Məmmədquluzadə yeni bir həvəslə fəaliyyətə başladı. Keçmiş mollanəsrəddinçi dostlarını öz etrafına toplayıb jurnalı 1922-ci ilin 2 noyabrında nəşr etdi. Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Haqverdiyev və başqaları yeni şəraitdə «Molla Nəsrəddin»in fəal müəllifləri ol-

dular. Sovet hakimiyyəti illərində jurnalın rəsm-lərini Ə.Əzimzadə, Beno, gənc rəssamlardan İsmayılov Axundov və Qəzənfər Xalıqov çəkirdilər.

Məlum olduğu kimi bu dövrədə sovet hökuməti mədəniyyət, elm, təhsil sahəsində böyük islahatlar aparırdı. Təsadüfi deyil ki, C.Məmmədquluzadə jurnalın ilk nömrəsində yazırıdı: «O şey ki, qoca «Molla Nəsrəddin»in qəlbinə və məcazına hər babətdən müvafiqdir, onun adı şuradır. Şükr edirəm vicdanıma ki, olmədim və arzu etdiklərimə çatdım»¹.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində «Molla Nəsrəddin»in başlıca idealı heç də köhnəliyə və vaxtı keçmiş adətlərə qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət deyildi. Jurnal sovet dövründə də ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrinə nəzər salır, yeni qurluşun mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu görməyə çalışırdı. Bu məqsədlə «Molla Nəsrəddin» yeni həyatın həm də siyasi-ictimai hadisələrini də döyəcləyirdi. İdarələrdəki rüşvətxorluqlar, dövlət məmurlarının özbaşınalıqları, yenilik adı altında milli dəyərlərin inkarı kimi məsələlər tənqid atəşinə tutulurdu. «Molla Nəsrəddin» yeni ictimai-siyasi qurluşun nöqsanları ilə yanaşı dün-yə imperializminin yaxın Şərqdə apardığı müstəmləkəçilik siyasetini də mətn və rəsmlərində amansız şəkildə tənqid edirdi. Xüsüsilə, Bakı neftinin Rusiyaya daşınması ilə bağlı karikaturalar jurnalda öz əksini tapmaqdır idi. Əlbəttə, qoca

¹ «Molla Nəsrəddin», 1922, № 1, 2 noyabr.

«Molla Nəsrəddin»ın bu tənqidləri dövrün siyasi dairələrinə xoş gəlmirdi. Ruspərəst qüvvələr «Molla Nəsrəddini», belə zərərli istiqamətlərdən döndərmək istəyir, onu fəqət cari, keçici hadisələrin təsvirçisinə çevirməyə çalışırdılar. Təsadüfi deyil ki, bəzi qüvvələr – «Məcmuə şəkil, bədii, ictimai cəhətdən, başqa sözlə üzlü və astarlı dəyişdirilməlidir» – deyə tələb edirdilər.¹

«Molla Nəsrəddin»in sovet hakimiyyəti illərində taleyi acınacaqlı olur. Siyasi dairələr «Molla Nəsrəddin» jurnalının adını və mübarizə yolunu dəyişməyə nail olurlar. «Molla Nəsrəddin»in müdürü Cəlil Məmmədquluzadənin iradesinin əksinə olaraq jurnal «Mübariz allahsızlar ittifaqı Azərbaycan və Bakı Şurasının orqanı» kimi 1931-ci ilin avqust ayından yeni adda nəşr edilir. Əlbəttə, bütün bunlar «Molla Nəsrəddin»in redaktoru və naşırı Cəlil Məmmədquluzadəni ağır mənəvi sarsıntılarla salır. Məhz bu sarsıntıların nəticəsi olaraq 1932-ci il yanvar ayının 4-də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında məşhur «Mullanəsrəddinçilər» ədəbi məktəbinin yaradıcısı, böyük yazıçı və publisist Cəlil Məmmədquluzadə beyninə qan sizma nəticəsində vəfat edir. Bununa da müxtəlif fasılələrlə təxminən iyirmi beş il Azərbaycan ədəbi ictimai fikrində xəlqilik, milli azadlıq, müasirlik kimi böyük ideallar təbliğ edən «Molla Nəsrəddin» jurnalı öz tarixi yolunu sona vurur.

¹ Bax: «Kommunist» qəzeti, 18 noyabr 1929.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının Azərbaycan satirik publisistikasının inkişafında böyük rolü vardır. Bu jurnalın ənənələrile sovet hakimiyyəti illərində «Əqrəb», «Tikan», «Damğa» «İdarəmizin güzgüsü» kimi jurnallar çıxmışdır. 1952-ci ildən nəşr edilən «Kirpi» satirik jurnalında da «Molla Nəsrəddin» ənənələrini açıq görmək olar.

«Molla Nəsrəddin»in satirik publisistika ənənələri Azərbaycanın müstəqillik dövrünün mətbuatında daha bol-bol istifadə edilməkdədir. Hətta «Molla Nəsrəddin» adı altında yeni nəşrlər də meydana çıxmışdır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində Ə.Şərif, Ə.Nazim, M.İbrahimov, Mir Cəlal, M.Qasımov, N.Axundov, Ə.Mirəhmədov, Q.Məmmədli, F.Hüseynov, T.Həsənzadə, E.Qasımovə, İ.Ağayev, İ.Həbibbəyli və başqaları «Molla Nəsrəddin» jurnalı və onun müxtəlif problemləri barədə tədqiqatlar aparmışlar.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının aktual mövzusu olaraq qalır.

«Molla Nəsrəddin»in ədəbi-tarixi mübarizələri özünün ideya-estetik əhəmiyyətini indi də saxlamaqdadır. Xüsusilə mullanəsrəddinçilərin böyük istedadla yaratdıqları poeziya, publisistika və qrafika əsərləri bu gün də satira ilə məşğul olan sənətkarlar üçün bir yaradıcılıq məktəbi olaraq qalmaqdadır.

İSLAM AĞAYEV

**TARİXİ YADDAŞIMIZIN
BÖYÜK YADİGARI**

*(«Molla Nəsrəddin» satira jurnalının
100 illiyi)*

Bakı – «Elm» – 2006

**«ELM» REDAKSİYA-NƏŞRİYYAT
VƏ POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ**

Direktor: *Ş. Alişanlı*

Baş redaktor: *T. Kərimli*

Mətbəənin müdürü: *Ə. Məmmədov*

Kompüter tərtibçisi: *N. Alişanlı*

Texniki redaktor: *T. Ağayev*

Formatı 84x108 1/32. Həcmi 3,5 ç.v.

Tirajı 1000. Sifariş № 133

Qiyməti müqavilə əsasında.

«ELM» RNPM-nin mətbəəsində çap olunmuşdur
(İstiqlaliyyət, 8).